ROLAND BARTHES

Neeme Lopp

> Ühest küljest ei soovi ma muud, kui kuuluda semioloogide hulka, ei soovi muud, kui astuda koos nendega vastu nende ründajatele: spiritualistidele, vitalistidele, historitsistidele, spontaneistidele, antiformalistidele, arhimarxistidele jne. (...) kuid teisest küljest, semioloogia ei ole mulle ka asjade algpõhjus; ta ei ole mulle teadus, distsipliin, koolkond või liikumine, millega ma omaenda isikut samastaksin (juba tema nimetusega nõustumine on pisut liiast; igatahes on see nimi minu jaoks alati asendatav). (SS, 59)

Võib arvata, et just selline kõhklemine, arusaam igasuguse koolkondlikkuse, distsiplinaarsuse, teaduslikkuse asendatavusest lõi pinnase, et Roland Barthes'i (1915–1980) kirjutistes hakkaks avalduma poststrukturalistlik mõtlemine. Teisalt viitab ülal esitatud tsitaat üsna ilmekalt ka Barthes'i lähtesituatsioonile, sellele, kuidas poststrukturalistlik mõtteviis tekkis strukturalismi ja muude Teise maailmasõja järel Prantsusmaal ringlevate voolude rüpes.

Barthes'il olid kõik eeldused saada eeskujulikuks strukturalistlikuks semioloogiks. Strukturalismi laineharjal, 1960. aastatel, uskus ka tema üldiste, struktuuridel põhinevate seaduspärasuste olemasollu, mis

eristasid selgelt subjekti ja objekti. Struktuur oli tema jaoks tol ajal objekti jäljendus, milles subjekt toob nähtavale selle, mida objektis e n d a s pole võimalik intellektiga aduda – objekti funktsioneerimise reeglid (AS, 21). Ometi pettus Barthes 1960. aastate teisel poolel „ükskõikses teaduses"[1] üha enam ja kaugenes senistest arusaamadest. Struktuuri asemele asub nüüd tekstuaalsus, mis toimib juba enne kindla „subjekti" ja „objekti" moodustamist. Tekst on küll struktureeritud, kuid teksti struktuur pole püsiv, kuna see asub keeles ning keele lõpmatus võib seda pidevalt igas suunas jätkata. Seetõttu pole ka objektiivsed kirjeldused ja üldised struktuurid võimalikud.

Tuntumatest poststruktualistidest on just Barthes kõige otsesemalt seotud ilukirjandusliku teksti teooriaga. Tema kirjanduskäsitlus sai sajandi lõpukümnenditel üliõpilaskonnas äärmiselt populaarseks, kätkedes endas suurt osa hilisemaid kirjandusteaduse arengusuundi, mis üksikult võttes ning teaduslikult spetsialiseerituna tihti sellist mõju ei saavutanud. Võib öelda, et Barthes'i ideed pakuvad akadeemilise õpetuse traditsioonile veetleva alternatiivi. Barthes'i tunneme hulga uute mõistete kaudu, mida ta ilukirjandusliku teksti lahtiharutamiseks kasutab ning mis tähistavad seda pidevat erinevust, mida tekstis kõnelevate keelte lõpmatus lugejale väljendab, näiteks kirjutus, autori surm, kirjutatavad ja loetavad tekstid, tekstimõnu ja tekstinauding.

Barthes 1950.–1960. aastatel. Strukturalistlik periood

Barthes'i poststrukturalistliku positsiooni mõistmiseks tuleb kindlasti valgustada ka tema loomingu varasemat, nn strukturalistikku perioodi. Barthes sündis 1915. a Prantsusmaa looderannikul. Juba enne oma esimest sünnipäeva kaotas ta I maailmasõjas isa ning tema kasvatamine jäi kuni üheksanda eluaastani ema, tädi ja vanaema hooleks. Kuna Barthes veetis suurema osa nooruspõlvest sanatooriumites tuberkuloosi ravides, jäi tal akadeemilise karjääri tegemiseks vajalikes ülikoolides käimata, ometi õpetas ta pärast Teist maailmasõda nii Pariisis, Bukarestis (1948–1949) kui ka Aleksandrias (1949–1950). Samuti tegi ta kaastööd mitmesugustele kirjandus- ja teatriajakirjadele. Ajastuomaselt vaimustus Barthes Jean-Paul Sartre'ist ning tema esikteos „Kirjutuse nulltasand" (*Le degré zéro de l'écriture*, 1953), kus avaldub Barthes'i varane kirjanduskäsitus, ongi üles ehitatud vaidlusele Sartre'i ja tema teosega „Mis on kirjandus?" (1948).

1 Nii nimetab Barthes sellist tüüpi humanitaarteadust, millest pole ei kasu ega kahju (SS, 60).

Barthes uuris kirjanduskeele ajaloolisi tingimusi ning tõdes prantsuse uue romaani[2] näitel, et ükskõik kui vaba või uudne keeleakt püüab olla, piiravad seda alati mingid ajalooliselt determineeritud diskursiivsed reeglid, mistõttu determineeritusest vaba, nulltasandile taandatud kirjutust on väga raske saavutada (tõeliselt nulltasandil olev sõna võiks ehk olla võimalik sõnaraamatutes ja luules). Uus romaan seevastu oli Barthes'i meelest üsna õnnestunud katse kirjutuse nulltasandit teostada. Raamatu pealkirjaski sisalduv mõiste **kirjutus** (*écriture*) teeb aja jooksul läbi muutusi ning saab hiljem üheks Barthes'i võtmeterminiks. Kuid juba siin ei tähista „kirjutus" kommunikatsiooniakti, vaid pigem kirjanduskeele sotsiaalset kasutust, mis asub keele (mis on osa sotsiaalsest kontekstist ja kogemusest) ja stiili (mis on kui kirjaniku isiku inskriptsioon) ristumispunktis.

Keele sotsiaalsus on Barthes'i huviorbiidis edaspidigi. 1950. aastatel haaras teda Marxist ja Brechtist valgustatud ühiskonnakriitiline tuhin, millest inspireeritud (algselt ajalehele Les Lettres Nouvelles kirjutatud) lühiesseed koondas ta 1957. a kogusse „Mütoloogiad" (*Mythologies*). Järgmisel kümnendil tõi see väikekodanluse uurimus Barthes'ile ka esimest korda suurema kuulsuse. Barthes oli seisukohal, et kaasaegse kultuuri müüdid muudavad väikekodanlikult vermitud reaalsuse ja ajaloo loomulikuks. Kõik, mis ühiskonnas on sattumuslikku ja konstrueeritut, näib müüdi jaoks kõige loomulikum ja süütum, seega õigustatud. Seejuures toimib müüt nagu kõne, mis omakorda tähendab, et iga asi, millest saab kõnelda, võib muutuda müüdiliseks. Müütide „kõne" kirjutab ühiskonna pinnale mustri, mille eesmärk on inimeste võõrandumine lihtsatest elulistest suhetest süütult vastuvõetavaks muuta. Nii esitletakse pesupulbrit meile kui vabastajat, kui sügavat ja õhulist substantsi, mis vabastab pesu tema juhuslikust ebatäiuslikkusest ning millel on võim kanga molekulaarse struktuuri üle seda kahjustamata (Barthes 2004: 42–43). Mütoloogi töö on ühiskonnas toimivate märkide juures nende loomulik tarvitus paljastada. Loomuliku taga tuleb avastada ajalugu, see, mis temas pole loomulikku (Tamm 2004: 296).

„Mütoloogiate" kirjutamise aegu luges Barthes oma sõnutsi esimest korda Ferdinand de Saussure'i[3] ning nägi tema ideedest tulenevas **semioloogias** alul pääseteed, mis võimaldanuks seni vaid hinnangutega piirdunud väikekodanlike müütide kriitikal areneda teaduseks (SS, 59). Talle sobis Saussure'i arusaam, et märk on läbistatud kokkuleppelisusest: tähistaja ja tähistatava suhe on alati kultuurilise konventsiooni asi.

2 Selle suuna autorid on näiteks Alain Robbe-Grillet, Michel Butor, Philippe Sollers, kelle romaane iseloomustab püüd kiretu, emotsioonivaba keele poole.

3 Algirdas Greimasi ja Charles Singevini sõnul leidis Barthes'i tutvumine Saussure'i ideedega aset juba aastatel 1949–1950 Aleksandria ülikoolis töötades (Calvet 2005: 94–95).

„Tervislik" märk on selline, mis tõmbab oma arbitraarsusele tähelepanu ega püüa end välja pakkuda loomulikuna. „Ebatervisliku" märgi näiteks sobib nn realistlik märk, kuna see varjab keele konstrueeritud loomust ning kinnitab eelarvamust, nagu kuskil oleks olemas mingi loomulik tavakeel.

„Mütoloogiate" põhjalik järelsõna „Müüt tänapäeval", mis on kummatigi kirjutatud hoopis teises laadis kui raamatu põhiosa, oligi Barthes'i esimene tõeline semioloogiline teooriatekst. Saussure'ilt, aga ka teistelt strukturalistlikelt lingvistidelt (nt Roman Jakobsonilt, Émile Benveniste'ilt ja Louis Hjelmslev'lt) saadud impulsid juhatasid sisse Barthes'i vahest kõige tõsiteaduslikuma perioodi. 1960. a võttis ta vastu koha École Pratique des Hautes Études'i majandus- ja ühiskonnateaduste osakonnas, kus ta kümnendi esimesel poolel tegeles peaasjalikult märgisüsteemide uurimisega ja struktuuride jaotamisega selgelt eristatavateks ühikuteks, funktsioonideks ja indikaatoriteks. Struktuur oli Barthes'i jaoks tol ajal tervik, mille tähendus sõltub temas sisalduvate liikuvate osade asetusest: fragmentidel enestel tähendus puudub, kuid vähimgi muudatus nende paigutuses toob kaasa muutuse kogu tervikus (AS, 23–24). Oma süstematiseeritud vaated märgiteadusest ja selle võimalustest esitas Barthes 1964. a ajakirjas Communications ilmunud artiklis „Semioloogia elemendid", selle perioodi mahukaimaks tööks osutus aga moe kui süstemaatilise keele grammatika väljatöötamine, mis ilmus eraldi raamatuna „Moe süsteem" (*Système de la mode*) alles 1967. a.

Kuigi Barthes rõhutas tol ajal struktuuri terviklikkust, polnud need staatilised või lõplikud. Struktuur ei esinenud antusena, vaid alati millenagi, mis alles tuleb inimesel teha. Seetõttu on tarvilik kõneleda strukturalismist kui tegevusest, milles inimene lisab objektide näilisele korrastamatusele oma intellekti, tuues esile nende varjatud toimimisprintsiibid ja seosed. Strukturaalset inimest määratleb viis, kuidas ta struktuuri vaimselt kogeb:

> Tolle ajaga võrreldes on loodus muutunud, saanud sotsiaalseks: kõik, mis on inimesele antud, on juba inimlik, kuni metsa või jõeni välja, mis meile meie teekonnal ette jäävad. Ent seistes silmitsi sotsiaalse loodusega, mis lihtsamini öeldes on kultuur, ei erine strukturaalne inimene vanast kreeklasest: ka tema kuulatleb tähelepanelikult kultuuri loomulikkust ega taju temas niivõrd mitte stabiilseid, lõplikke, „tõeseid" tähendusi, kuivõrd ühe tohutu masina võnkeid; too masin on inimkond, kes loob väsimatult tähendusi – ilma selleta poleks ta enam inimlik. (AS, 27–28)

Barthes'i strukturalismi eripära oli selles, et erinevalt Saussure'ist ei arvanud ta, et keeleteadus peaks olema üks, ehkki võib-olla privilegeeritud osa üldisest märgiteadusest. Ajakirja Communications semiootikateemalise numbri eessõnas 1964. a kirjutab ta, et Saussure'i väide on võimalik ümber keerata: hoopis semioloogia on osa keeleteadusest (Barthes 1964: 2). See tähendab, et kõik märgisüsteemid on üht või teist liiki keelesüsteemid ning on allutatud tähenduse keelekesksusele – tähenduslik saab olla üksnes see, mis on sõnastatud. Jacques Derrida arvates oli selline ümberpööramine hädavajalik, et mõista, millisena tähenduslikkust kogu senises Euroopa mõttetraditsioonis oli käsitletud, ning märk sellest, et too epohh hakkab lõppema (Derrida 1967: 75).

Poststrukturalistlik käänd

„Moe süsteemi" ilmumise ajaks oli Barthes'i huvikese tegelikult juba nihkunud, nagu oleks tema süstematiseerimisiha selle mahuka teadusliku uurimusega täitunud. Barthes'i biograaf Louis-Jean Calvet peab vajalikuks märkida, et kuigi Barthes vaatles ühiskonda teaduslikult kriitilise pilguga, ei meeldinud talle tegelikult süsteemid: peamiselt toetus ta intuitsioonile ja vahetutele reaktsioonidele, töötades need hiljem nende käsitluste mõjuväljas, millega ta parajasti kokku puutus, ümber oma teooriateks (Calvet 2005: 140). 1960. aastate teisel poolel tekkis ja levis Prantsusmaal uus, strukturalismist eemalduv mõtteviis ning nii hakkasid Barthes'i intuitsiooni suunama näiteks **Julia Kristeva** intertekstuaalsuse teooria, **Jacques Derrida** käsitlus struktuuride detsentraliseerimisest, **Michel Foucault**' käsitlus märgi ajaloolisusest ja **Jacques Lacani** teooria subjekti lõhestumisest (SS, 60–61).

Barthes'i huvimuutust toitis tema rahulolematus strukturalistliku märgiteooria rangusega, millega laiemas perspektiivis võib kaasneda pinnapealsus. Ka edaspidi mõistab Barthes märke alati mõne keelesüsteemi raames toimivaina, kuid tema tekstidest võib nüüd välja lugeda, et ühtset struktuuri, milles objekti funktsioneerimise reeglid selgelt nähtavana esile tuleksid, pole nendes süsteemides võimalik leida. Peamiselt häiris Barthes'i, et strukturalistlik keeleteadus tegeles vaid lausete tähendusega ning ei pannud tähele erinevusi keelte eneste (teisisõnu diskursuste[4]) vahel, mis neid samu lauseid lususid. Ühiskond koosneb hulgast keeltest, mis kogu aeg kõnelevad ning on omavahel pidevas võitluses. Tavaliselt võtab intellektuaal ühe neist keeltest omaks ning allub sellele. Barthes nägi ka üha populariseeruva märgiteaduse juures ohtu,

4 Diskursuse mõiste kohta vt lähemalt poststrukturalismi sissejuhatust, lk xx.

et see kippus muutuma kõikeseletavaks keeleks, mis kõneles aina enam „kõikide" positsioonilt. Aga oli ka teine võimalus: kõnelevaid keeli omavahel niimoodi segada, et ükski keel ei võimutseks teise üle, et mõtleja ei peaks loobuma naudingust, mida valik pärsib. Seda teist võimalust kujutas endast tekstuaalsus.

Niisiis asendas struktuuri tekstuaalsus. Inimene kohtub igal pool tekstidega, mis moodustavad võrgustiku, mille hõlmamine avab lõputu hulga perspektiive. Selles võrgustikus ei võimutse ükski keel teise üle ning seetõttu on tähendusvõrgustiku tähenduslikkus pidevalt avatud. Ideaalne tekst on tähistajate muutlik galaktika, millel pole algust, kuid millesse on palju sissepääse. Terviklikkusele ja objektiivsusele pretendeerivad süsteemid püüavad seda avatust aga taandada, viidates tõele või empiirilisele kogemusele, nii et lugejal, kes oma süütus seisundis on ise teiste tekstide ja koodide paljusus, ei jää üle muud kui süsteemi pakutav „reaalsus" vastu võtta. Poststrukturalisti ülesanne on tekstuaalsuse paljusust mitte ära mõtestada, vaid see lahti harutada (AS, 124).

Lisaks toetab Barthes'i poststrukturalistlikke ideid tema spetsiifiline kirjutusviis. Kuigi tema tekstid on akadeemilistes ringkondades laialt aktsepteeritud, on neid samas siiski keeruline range teaduse raamidesse seada. Žanriliselt on tegu pigem esseistikaga, kus vaba kirjutamine võistleb analüüsiga. Tema stiili peetakse kirjanduslikuks: see on šikk, mänguline, neologistlik proosastiil, mis arvestab küll akadeemilise kirjandusteaduse põhinõudmisi, aga jääb nende piires ikkagi vabaks. Barthes'i tekstides valitseb kirjutuse mõnu nõudliku strukturalistliku uurimuse üle. Kuna kirjandusest kirjutamine peab niisamuti kasutama keelt, jõudis Barthes 1960. aastate teiseks pooleks arvamusele, et ülimalt paikapidavat metakeelt pole võimalik konstrueerida. Pigem peab uurimus uuritava teksti katma nii täpselt kui võimalik teksti enda keelega: kriitiline diskursus on teine keel, mis hõljub kirjandusteose primaarse keele kohal.

Barthes'i tekstiteooria

Barthes'i teisenemise taga oli muu hulgas soov uuendada kirjandusest kõnelemise teoreetilist baasi. Vanade kontseptsioonide murdmiseks tuleb tuua sisse uus sõnavara, peamiselt teiste erialade tegevusväljadelt. Kuid nn interdistsiplinaarsus ei teostu Barthes'i jaoks siiski erialaste teadmiste lihtsa liitmise teel, vaid saab alguse hoopis vanade teadusharude solidaarsuse lagunemisest, mis loob uued uurimisobjektid ja uue keele (AS, 126). Poststrukturalismi puhkemist strukturalismist võib sel-

le vaate kohaselt kirjeldada liikumisena teose juurest teksti juurde.[5] Tegemist on vastureaktsiooniga tollase kirjanduskriitika tavapärasele soodumusele kõnelda teosest kui millestki valmistehtust. **Tekst** ei tähista enam midagi fikseeritut, tema loomus on protsessuaalne: ta on avatud ja liikuv, hõlmates seega laiemalt kogu tähenduste loomise protsessi. Peamine erinevus teose ja teksti vahel tuleb aga ilmsiks siis, kui küsida, milles tekst meie jaoks avaldub ehk kus ta üleüldse paikneb:

> Erinevus on järgmine: teos on aineline fragment, ta võtab enda alla mingi osa raamatute ruumist (näiteks raamatukogus). Tekst aga on metodoloogiline väli. See vastandus võib meenutada (kuid kindlasti ei dubleeri) Lacani pakutud eristust: „reaalsus" näitab end, „reaalne" aga paljastab end; samal moel teos näitab end (raamatupoodides, kartoteekides, eksamikavades), tekst aga paljastab end, räägib teatud reeglite kohaselt (või ka nende vastaselt); teost saab käes hoida, tekst aga paikneb keeles: ta on olemas vaid diskursusesse kaasatuna (või pigem, ta on Tekst niivõrd, kuivõrd ta seda teab); Tekst ei ole teose lammutamise tulemus, hoopiski teos on teksti imaginaarne „saba". Teisisõnu: Tekst avaldub vaid mingi töö käigus, tootmises. (AS, 128–129)

Teiselt poolt tähendab selline käsitlus, et Barthes seob oma tekstiteooria lahutamatult **intertekstuaalsusega**: tekst on tervenisti tsitaatidest, viidetest ja kaastähendustest kootud, kuid need tsitaadid ei viita oma päritolule, vaid on anonüümsed. Barthes kirjutab, et iga lausungi juures on kosta ka „lavataguseid hääli", mille juured on juba kirjutatu tohutus perspektiivis kadunud ning mis oma võnkumises deoriginaliseerivad lausungi: häälte koondumisest saab kirjutus (Barthes 1970: 28).

Barthes'i kasutab küll Saussure'i märgikäsitluse terminoloogiat, kuid näitab, et teksti suhe märki ei ole konventsionaalne, vaid paradoksaalne. Teos esindab konventsionaalset suhet tähistatavaga ning moodustab omaette institutsionaalse kategooria (mis muudab teosed avaliku võimu teostajateks): ta on tähistatava fikseeritud märk, mis sulgub tähistatava ümber ning kasvab loomupärases arengus (nagu organism). Nii saab teosest filoloogia või hermeneutika uurimisobjekt ning kogu teos võib tähistada mingit üldist ideed. Tekstile on aga omane tähistatava lõputu eemaldumine. Ta on küll struktureeritud, kuid ilma keskme ja lõputa (nagu võrk, mida saab igas suunas jätkata). Teda saab lugeda nende märgisüsteemide kohaselt, mis selles tekstis osalevad. Kusjuures lõpmatus ei

5 Barthes'i tekstiteooriat programmiliselt koondav artikkel kannabki nime „Teosest tekstini" (*De l'œuvre au texte*, 1971).

viita millelegi tabamatule, vaid sellele, kuidas tekst moodustab tähendusi järjestikuste lahtihaakumiste, ristumiste ja varieerumiste teel, millel pole lõppu (AS, 130–131).

Autori surm

Barthes'i tekstiteooriast võis juba aimata, et sellise tekstimõistmise puhul peab olema muutunud autori roll. Tekst on suurema kirjutusvälja tulemus. Autor paneb küll teksti kirja, kuid ta ei saa sekkuda teksti hilisemasse tähendusloomesse. Oma vaated autorsusest formuleerib Barthes kõige põhjalikumalt essees „Autori surm" (*La mort de l'auteur*, 1967/1968)[6], mis eriti just angloameerika kultuuriruumis muutus hiljem tema kõige krestomaatilisemaks tekstiks. Autori surma temaatika võtab kokku paljud 1960. aastate lõpu ja 1970. aastate alguse Barthes'i arusaamad ning seda ongi peetud tema (poststrukturalistliku) kirjanduskäsitluse nurgakiviks.[7] Tegemist on poststrukturalistlikus mõttevoolus leviva problemaatikaga,[8] mis tõukub küsimusest „Kes meile kirjanduslauses kõneleb?", mille esialgse vastuse välistab Barthes varmalt kohe essee alguses:

> Seda on võimatu teada saada – sel lihtsal põhjusel, et kirjutus tähendab igasuguse hääle, igasuguse päritolu hävitamist. Kirjutus on see määramatus, ebaühtlus, kaudsus, kus läheb kaotsi meie subjektiivsus, on see must-ja-valge, kus kaob igasugune identiteet, alates kirjutava keha enese omast. (AS, 117)

Barthes lähtub ajalooliselt positsioonilt (mis strukturalismile hästi ei sobinud). Ta rõhutab, et autor kui mõiste pärineb alles uusaja algusest, kui avastati indiviidi väärtus. Barthes'i tegevus lähtub vajadusest asendada see, keda seni oli peetud keele valdajaks, keele enesega: t e k s t i s k õ n e l e b k e e l, m i t t e a u t o r. (AS, 118–119) Kuna kirjutus toimib igasuguste absoluutsete tähenduste vastu, pole seda võimalik tagasi viia mõne transtsendentaalse tähistatavani nagu autor, kes tähenduste üle valitseks ja need enesesse suleks. Autoris ei peitu võti teksti tähenduse juurde. Kirjutus tekib hetkel, mil ta kirja pannakse, ta ise ongi see kirjutamine,

6 „Autori surm" ilmus erinevalt Barthes'i loomingu suuremast osast esmatrükis inglise keeles 1967. a, prantsuskeelne versioon nägi ilmavalgust aasta hiljem.

7 Vt Tamm, Marek 2002. Autori surm on lugeja sünd. – Roland Barthes. Autori surm. Tallinn: Varrak, lk 179–203.

8 Eesti keelde on tõlgitud ka Michel Foucault' sarnast problemaatikat puudutav ettekanne „Mis on autor?", vt lähemalt Foucault' peatükki, lk xx.

mis toitub samast materjalist, millest ta on tehtud – keelest. Kirjutuse algusest alates sulab autor täielikult teksti sisse, tal ei jää üle muud, kui heita end keele võimu alla. Sellise ebaisikulisuse kaudu saavutataksegi olukord, kus kõneleb keel, mitte „mina". Järeldub, et lausumine tervikuna võib olla tühi protsess, mis funktsioneerib, ilma et teda vestlejate isikutega täidetaks. Keele sümboolne (tähistamisvõimeline) energia tuleneb keelest endast, tema toimimisest, mitte lausungite taga kummitavatest[9] varjukujudest.

Hiljem Barthes'i vaated mõnevõrra teisenesid ja pehmenesid, mida võib näha autori omamoodi tagasipöördumisena, ehkki redutseeritud kujul. Oluline on aga välja tuua, et ehkki Barthes pühendab kõige enam ruumi autori kui institutsiooni kõrvaldamisele, pole tema teooria nihilistlik (nagu poststrukturalistidele vahel ette heidetakse), vaid selles leidub ka n-ö positiivne, ülesehitav programm. Autori surm ei tähista mitte niivõrd millegi puudumist või kadu, kuivõrd vabastavat seisundit, kus lugeja, olles vastamisi tekstiga, kogeb tegelikku keelesolu. Nüüd, kus autor on eemaldatud, asub tegutsema Lugeja. Hääl, mis kirjutuses kaob, ei kao lõplikult, uueks hääleks saab lugemine. Lugeja on see paik, kus saab kokku kogu tekstipaljusus, mis koosneb paljudest eri kultuuridest pärinevatest ning üksteisega dialoogis, vaidluses, parodeerivas seoses olevatest kirjutustest. Lugejakontseptsiooni konkretiseerimisega tegeles 1970. aastatel retseptsiooniesteetiline vool (Hans Robert Jauss, Wolfgang Iser jt), tuleb aga märkida, et Barthes'i jaoks ei tähistanud lugeja 1960. aastate lõpul veel konkreetset isikut, vaid aktiivset tähendusvälja: „lugeja on inimene ilma mineviku, eluloo ja psüühikata; ta on pelgalt k e e g i, kes kogub ühele väljale kokku kõik need jäljed, millest kirjutatu koosneb" (AS, 125).

Autori surm ja postmodernistlik kirjandus

Kujutlus autori surmast ei pidanud kirjanduspraktika mõttes olema vooluspetsiifiline. Barthes ise toob näiteid Balzacilt, ent tema idee seisneb selles, et autori hääl kaob igasuguses kunstilises tekstis, olgu see traditsiooniline või mitte. Autori surma seisund on igal juhul kirjandusteoses latentselt olemas. Ometi võib 20. saj teise poole kirjanduses näha liikumist selliste tekstide poole, mis üritavad avalikult hajutada illusiooni ühtsest allikast pärinevast jutustamisest või tõstavad autori

9 Tähenduse (sh autori) kummitamise problemaatika kuulub pigem Jacques Derrida filosoofia juurde (vt Jacques Derrida peatükki, lk xx), kuid kajastub omal moel ka Barthes'i viimases raamatus „Helekamber", kus Barthes kõneleb oma ema foto kaudu individuaalsest ja ainulisest tähendusest, mis võitleb jagatava sümboolse tähendusega.

eemaldamise lausa teksti peamiseks poeetiliseks võtteks. Kuigi juba Mallarmé tõdes, et kirjandusteoses kõneleb täies mahus ainult keel, mitte mõni isik, muutub alles postmodernistlikus kirjutusviisis keele eneseleosutuse primaarsus valdavaks.

Postmodernismi suhe autorsusse on kahetine. Ühelt poolt on see igand, mille surub peale kultuur, mõttekramp, millest tuleb lahti saada, kuna see juhib tõlgendust kindlas suunas ja vangistab tähendused autori kommunikatsioonivõimelisuse külge. Postmodernism ei lepi käsitlusega, mille järgi see, mida autor öelda ei tahtnud, kuid mis tekstis lugeja jaoks siiski ilmneb, justkui ei omakski teksti „tegeliku" tähenduse kohalt õigustust, st eksisteeriks seal kui võõrkeha. Teiselt poolt pakub autorsusega seotud tekstimudel mitmeid võimalusi sellega manipuleerida. Tugev autorikuju saab olla lähtepunktiks, et see hiljem ümber lükata, näidata tühjust selle taga ja moodustada uus autorikuju. Sest nagu Barthes „Autori surmas" kirjutab: „kirjutus loob pidevalt tähendusi, ent ainult selleks, et neid jälle hajutada: ta asub tähendust süstemaatiliselt vabastama" (AS, 124). Tähendused vabastatakse muidugi lugeja jaoks. Kuigi kirjutus loob pidevalt tähendusi, asub lausete lähtekoht ikkagi lugemises. Alles lugemises saab kirjutuse tähendusloome toimida.

Autori surm on postmodernsete tekstide puhul kõnesituatsiooni üks osa, neis sageli esinev iroonia koondab aga laiali paiskuvad tähendused jälle kokku, andes uuesti märku autoriintentsioonist. Siiski ei jõuta sellise mängu käigus tagasi kõikemäärava autori isikuni, kes seisaks teksti taga, vaid irooniline autorikujund sünnib tekstuaalsel tasandil ja sureb teksti lõppedes. Eesti kirjanduses on vahest markantseimaks algupäraga manipuleerimise näiteks Kivisildniku „liivlased", mis ristab Juhan Liivi luulest ja proosast väidetavalt juhuslikult võetud tsitaate ja milles omal ajal nähti ka kirjanduspiraatluse märke. Järgnev liivlane peaks näitama, kuidas Juhan Liivi hääl sujuvalt asendub ühe teise (Kivisildniku) „häälega", mis temast üle räägib, kuid mida positsioneerida on märksa keerulisem (häälte paljususe tuvastamine oleneb nüüd lugeja pädevusest):

hõbeäärne kuu
ilus... ääretu...
kõigil läks see südamesse
vähestele jäi (Kivisildnik 1996: 317)

„S/Z" ja tekstide väärtustamine

„Autori surmas" kirjutas Barthes, et kuna autori eemaldumisega kaob tarve püüda teksti dešifreerida, vajab mitmekordses kirjutamises kõik lahtiharutamist, mitte aga lahtimõtestamist, kirjutuse ruum tuleb läbida, mitte läbistada (AS, 124). Seda tõekspidamist rakendab ta aastatel 1968–1969 oma üliõpilastega lausehaaval Balzaci novelli „Sarrasine" analüüsides. 1970. a võtab ta selle töö kokku raamatus „S/Z". Kuigi see kujutab endast äärmiselt põhjalikku märgieritlust ja -analüüsi, erineb see põhimõtteliselt strukturaalsest analüüsist. Siin on esil eespool kirjeldatud uus tekstikäsitlus ning kriitikakeel on kaotanud igasuguse pretensiooni teaduslikule objektiivsusele. Barthes lähtub põhimõttest, et ideaalne tekst on tähistajate muutlik galaktika, millel pole algust, kuid millesse on palju sissepääse. Kogu see tekstide, süsteemide ja keelte lõpmatus väljendab peatumatut erinevust (*différence*) ning Barthes'ile näib, et lugude taandamine ühtsele mudelile, nii nagu tegi seda strukturalism, kaotab selle erinevuse.

Tekstide väärtustamist saab siduda hoopis kirjutamispraktikaga, aga mitte kirjapanemise, vaid lugemise mõttes. Uusi mõisteid armastav Barthes eristab seejuures loetavaid (*lisible*) ja kirjutatavaid (*scriptible*) tekste. **Loetavas tekstis** on tähendus juba ette antud, nii et lugejale jääb vaid võimalus tekst vastu võtta või see tagasi lükata. Loetava teksti jaoks loob juba harjumus lugemisprotsessi ning igasugune pluraalsus tõrjutakse tagasi sellega, et viidatakse kas teksti tõesusele või selle vastavusele empiirilise kogemusega. **Kirjutatava teksti** lugeja pole aga teksti pelk tarbija, vaid samas selle looja, kellel on nii võimalik pääseda kirjutamise mõnusse. Kirjutatav tekst on võimalik veel enne (uuesti) läbi kirjutada, kui mõni üksik süsteem kui võimudiskursus tema sissepääsude paljususe taandab. Teksti uuesti kirjutamine ei tähenda aga otseselt uute tähenduste sissetoomist: „Kirjutatava teksti uuesti kirjutamine tähendab üksnes selle dissemineerimist, selle laialilaotamist lõputu erinevuse väljal" (Barthes 1970: 11). Tõlgendamine pole niisiis mitte tähenduse andmine, vaid mõistmine, mis on see paljutine, mis tähendusi moodustab. Kuid teksti tõlgendusprotsess ei läbi alati mingit ettemääratud rada. Mida pluraalsem on tekst, seda vähem on ta enne kirjutatud, kui lugeja seda loeb. Koodid, mille Barthes analüüsil kasutusele võtab, ei moodusta aga struktuuri, vaid nad tähistavad perspektiive, mille tekst avab.

Tekst kui mõnuallikas. Barthes 1970. aastate esimesel poolel

1970. aastate algul tegi Barthes'i mõtlemine veel ühe pöörde. Mitmed isiklikud pettumused, aga ka 1968. a sündmuste järelmõjud, viisid selleni, et Barthes'i suhtlemisaktiivsus vähenes. Võib-olla just see, et Barthes tundis end ühiskondlikes suhetes haprana ning tema elamismõnu vähenes, sundis teda nüüdsest rohkem tähelepanu pöörama tekstile kui mõnuallikale. Barthes jõudis arusaamisele: kui ma loen teksti ja naudin seda, mida ma loen, pole mu nauding intellektuaalne, vaid suhe tekstiga on vahetu ja kehaline, see toitub minu kehalistest ressurssidest. Selles mõnus pole midagi taunimisväärset ning kõige vähem tuleks selline mõnu tagasi lükata.

Kogu teooria, ideoloogia ja kinnistunud tähendused olid muutunud Barthes'i jaoks seesmiselt terroristlikuks. Füüsilist naudingut pakkuv lugemine (mis Barthes'i jaoks oli nüüd kokku sulanud kirjutuse või kirjutamisega) on intellektuaali viimane pelgupaik, kus ta saab vabalt tegutseda (Eagleton 1988: 141). Seega seadis ta endale ülesandeks välja töötada adekvaatne lugemisteooria, mis lähtuks lugeja ihast teksti vastu. Barthes esitas oma mõnuteooria 1973. a ilmunud raamatus „Tekstimõnu" (*Le plaisir du texte*), kus ta vaatas oma senisele tekstiteooriale värskelt ihaleva pilguga.

Kui Barthes joonistas „autobiograafias" välja oma loomingu faase, määratles ta „Teksimõnu" žanrina moraalsuse, millele eelnes sulgudes Nietzsche nimi (Barthes 1975: 148). Barthes annab „Tekstimõnus" löögi senise moraali pihta ja kuulutab uut, nietzschelikult jaatavat ja joobuvat. Ühiskonna moraal oli seni iha alati tauninud. Ometi on lugemise erootilisus üleüldse see, mis hoiab lugeja jaoks teksti alal, mis on ainus tunnus, mis lugejale tunnistab teksti ehtsust. Erootilises suhtes tekstiga naaseb see, mis kõnes on liiga kohal (hüsteerilisel viisil) ja pelgas üleskirjutuses liiga puudu (kastreeritud viisil), nimelt keha (Barthes 1991: 7). Kuid keha ei naase kujutisena, vaid mõnuna, keha rännakuna läbi keele. See rännak ei ole lihtsalt oma liikumisest joobuv, vaid iha rahuldamiseks peab teksti olema loodud selleks ruum. Minu mõnu pole juba tagatud, vaid tekst peab mind ihaldama, mind enda külge köitma, kuid end päriselt mitte kätte andma, see võimaldab tekstil muutuda fetišiks.

Nii nagu Barthes eristas loetavaid ja kirjutatavaid tekste, jaotub ka teksti lugemisest saadav mõnu kaheks, kusjuures see eristus on eelmisega koherentne. Need kaks liiki on **tekstimõnu** (*plaisir du texte*) ja **tekstinauding** (*jouissance du texte*)[10]. Terminoloogiliselt pole see eristus

10 Kuna mõistega *jouissance* peab Barthes kohati silmas mitu kraadi kangemat liiki mõnu kui *plaisir*, võib vastandus mõnu/nauding tunduda eesti keeles liiga pehme. Seetõttu on eesti keeles „naudingu" asemel kasutatud ka mõistet „joovastus" (osalt ka kõlalise sarnasuse tõttu). Teisalt

eriti täpne ning Barthes tunnistas isegi, et nende kahe vahel saab valida üksnes kõheldes. Vahel lähevad need liigid teineteiseks üle, vahel on teineteisele radikaalselt vastandatud. Põhjus seisneb selles, et ühelt poolt vajab Barthes üldist mõnu mõistet, kui tal on vaja viidata sellele, mis ületab tekstis igasuguse sotsiaalse funktsiooni ja struktuurilise toimimise. Selline mõnu saab olla suurem või väiksem. Teiselt poolt vajab ta kaht erinevat mõnuprintsiipi: mõnu, millele on omane rahulolu, mugavustunne ja küllastumine, mis tuleneb sellest, et kultuur on vabalt läbinähtav, ning lausa perversse alatooniga naudingut, mida iseloomustavad šokk, peataolek ja isegi mõningane kaotustunne, mis on kohane ekstaasile. (TM, 27) Sellisel juhul pole küsimus mõnu määras, vaid tegemist on paralleelsete jõududega, mis ei saa lihtviisil teineteiseks üle minna. Selle eristuse alusel jaotuvad ka tekstid kahte rühma:

> Mõnutekst [*texte de plaisir*]: tekst, mis rahuldab, täidab, tekitab eufooriat; mis tuleb kultuurist, mis ei keeldu sellest, on seotud m u g a v a lugemispraktikaga. Naudingutekst [*texte de jouissance*]: tekst, mis paneb puudust tundma, mis häirib (võib-olla isegi teatava igavustundeni), kõigutab lugeja ajaloolisi, kultuurilisi ja psühholoogilisi tugesid, kõigutab tema maitse, hinnangute, mälestuste püsivust, tekitab kriisi lugeja ning tema keelepruugi vahel. (TM, 20)

Mõnutekst asub kindlalt määratletud kultuurisfääris, kaitseb turvaliselt lugeja usku, teadmisi ja oskusi ning kehtestab kindlad piirid, **naudingutekst** aga eristub varasemast kultuurist alati kui skandaalsus. Erinevad mõnutekstid teeb võimalikuks see, et keel ise on tegelikult kaheks n-ö servaks jaotunud: üks on konformistlik, järeleandlik, plagieeriv, mis kopeerib end keele kanoonilisest seisundist, nagu selle on kehtestanud õpetused, hea maitse, kirjandus ja kultuur; teine on liikuv, püsimatu ja piiritlematu, koht, kus vilksatab keele surm. Mõlemad pooled on vajalikud, lugemise erootilisus on alati kompromiss. Erootilisus tekib alles siis, kui kultuurist pärinev mugav lugemispraktika flirdib määratlematu, tühja, liikuva keelevõimelisusega, mis oma potentsiaalsuses ohustab sedasama praktikat, ja vastupidi. Lugemise nauding tuleb katkestustest, pingeväljast, mis need kaks poolust flirtimisel tekitavad. (TM, 11–12) Kiusatusega tuleb mängida, kuid sellele päriselt mitte järele anda. Nii nagu striptiisi juures on kõige erootilisemaks paigaks koht, kus riie avaneb, nahk, mis vilkatab kahe riideeseme vahel. Subjekt, kes seda flirti suudab piisavalt kontrollida, kes osaleb samaaegselt nii kultuurihedonismis kui ka sellesama kultuuri lammutamises, langemata ühele või

tähistavad *plaisir* ja *jouissance* ka prantsuse tavakeeles lihtsalt lõbu või naudingut. Barthes'i spetsiifilises käsitluses on *jouissance* aga nauding, mis jääb teispoole mõnuprintsiipi.

teisele poole ära, on tegelikult topeltperversne, kuna naudib nii enda kui isiku pidepunktide ohjamist (mõnu) kui ka nende hävitamist (nauding) (TM, 21).

Barthes'i mõnuteooria valgel saab seletada paljut 20. saj ilukirjanduses. See sobib hästi tekstidega, kust on kadunud narratiivne pinge, mistõttu lugemistegevus on suunatud loo lahenduse asemel teksti olevikku. Lugemist ei käivita nüüd ootus, vaid keelte samaaegne toimimine tekstipunktis, kus lugemine parasjagu viibib. Tekst ei vaja mõjumiseks muud kui pluraalsusest põhjustatud (üldise) mõnuprintsiibi rakendumist. See ei ole aga enesestmõistetav. Tekstis on mõnuressursid küll olemas, ent lugeja peab need avama, vastupidisel juhul tekst ei käivitu ega omanda lugeja jaoks olulist tähendust. Naudingutekstid nõuavad tihti, et lugeja ja teksti vahel oleks uutmoodi kokkulepe, et tekst lugejat tõeliselt tabaks. Eesti kirjanduses on heaks näiteks Mati Undi raamat „Öös on asju" (1990), mille retseptsioon tõi hästi esile, kuidas mõne lugeja jaoks oli tekst toimima hakanud ning mõne jaoks täielikult ebaõnnestunud ja mõttetu. Naudingu saavutamisel omandab erilise tähtsuse igasugune uue-efekt, mis lugejat ehmatab, või millegi vana kordamine sellisel määral, et see tähendusest tühjeneb.

Barthes 1970. aastate teisel poolel

1970. aastate teisel poolel pöördus Barthes teaduslikkusest juba päris eemale ja tema kirjutatut hakati lugema esseistliku ilukirjandusena. Tema hilised tekstid kujutasid endast lühikeste fragmentide kogumeid, mida ei juhi mõni diskursus, vaid mis triivivad keeleliste ihade meelevallas. Kuna Barthes oli veendunud, et keel astub võimu teenistusse nii pea, kui seda kasutama hakatakse, üritas ta võimu n-ö ära petta, proovides kirjutamisel diskursustest üksnes märku anda, mitte neid arendada. Ta esitas keelesituatsioone, mis koosnevad plaanidest ja teemadest, ihade skitseeringutest keele pinnal. Kirjutusmõnu oli teksti täielikult vallutanud.

Seda kirjutusviisi iseloomustavad ta järgmised raamatud: para-autobiograafia „Roland Barthes Roland Barthes'i pilgu läbi" (*Roland Barthes par Roland Barthes*, 1975), armunu-uuring „Ühe armudiskursuse fragmendid" (*Fragments d'un discours amoureux*, 1977) ning fotoelamuste kogum „Helekamber" (*La chambre claire*, 1980). Autobiograafias hülgas Barthes traditsioonilise viisi jutustada oma elust diakrooniliselt ning organiseerib teksti, reastades oma elus olulist rolli mänginud valdkonnad, teemad ja vastandid tähestikulises järjekorras. „Ühe armudiskursuse fragmendid" tõid talle aga ootamatut (ja vahest soovimatutki)

kuulsust ning temaga tegi intervjuu isegi ajakiri Playboy. „Helekambris" edastas Barthes oma fotoelamusi ning see jäigi viimaseks tema eluajal avaldatud raamatuks.

1976. a valiti Barthes Collège de France'i kirjandussemioloogia õppetooli professoriks ning 1977. a jaanuaris pidas ta kõmulise inauguratsiooniloengu (mis hiljem ka avaldati), kus kõneles negatiivses võtmes semioloogia ja võimu suhetest. Tegemist oli suurima akadeemilise tunnustusega Prantsusmaal ning Barthes oli äärmiselt tänulik, et sai õpetada väljaspool võimu piire asuvas asutuses, mida hoiab üleval kuulajate andumus. 1980. a veebruaris jäi ta aga tänavat ületades auto alla ning suri kuu aega hiljem haiglas. Mõni aeg enne seda oli ta teatanud oma plaanist kirjutada romaan. Kahjuks ei lasknud ootamatu surm sel kavatsusel teostuda.

Kirjandus

Barthes, Roland 1964. Présentation. – Communications nr 4, lk 1–3.
Barthes, Roland 1970. S/Z. Paris: Seuil.
Barthes, Roland 1975. Roland Barthes par Roland Barthes. Paris: Seuil.
Barthes, Roland 1991. The Grain of the Voice: Interviews 1962–1980. Tlk Linda Coverdale. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
Barthes, Roland 2000. Semioloogiline seiklus. Tlk Marek Tamm. – Vikerkaar nr 1, lk 58–62. = SS
Barthes, Roland 2002. Autori surm: valik kirjandusteoreetilisi esseid. Koost Marek Tamm. Tallinn: Varrak. = AS
Barthes, Roland 2004. Mütoloogiad. Tlk Mirjam Lepikult ja Ott Ojamaa. Tallinn: Varrak.
Barthes, Roland 2007. Tekstimõnu. Tlk Tanel Lepsoo. Tallinn: Varrak. = TM
Calvet, Louis-Jean 2005. Roland Barthes: A Biography. Tlk Sarah Wykes. Cambridge: Polity Press.
Derrida, Jacques 1967. De la grammatologie. Paris: Minuit.
Eagleton, Terry 1988. Literary Theory. Oxford: Blackwell.
Kivisildnik 1996. Nagu härjale punane kärbseseen. Tartu: Eesti Kostabi Selts.
Tamm, Marek 2004. Roland Barthes'i mütoloogia. – Roland Barthes. Mütoloogiad. Tlk Mirjam Lepikult ja Ott Ojamaa. Tallinn: Varrak, lk 292–299.

VALIK BARTHES'I TEOSEID

Degré zéro de l'écriture [Kirjutuse nulltasand], 1953.
Mythologies [Mütoloogiad], 1957; e.k 2004.
Sur Racine [Racine'ist], 1963
Essais critiques [Kriitilised esseed], 1964.
Système de la mode [Moe süsteem], 1967.
S/Z [S/Z], 1970.

Sade, Fourier, Loyola, 1971.
Noveaux essais critiques [Uued kriitilised esseed], 1972.
Le plaisir du texte [Tekstimõnu], 1973; e.k 2007.
Fragments d'un discours amoureux [Ühe armudiskursuse fragmendid], 1977.
La chambre claire [Helekamber], 1980.
Œuvres complètes [Kogutud teosed], 1994–1995.[11]

VALIK KÄSITLUSI

Bremond, Claude; Thomas Pavel 1998. De Barthes à Balzac: fictions d'un critique, critiques d'une fiction. Paris: Michel.
Brown, Andrew 1992. Roland Barthes: The Figures of Writing. Oxford: Clarendon Press.
Calvet, Louis-Jean 1990. Roland Barthes: 1915–1980. Paris: Flammarion.
Carpentiers, Nicolas 1998. La lecture selon Barthes. Paris: L'Harmattan.
Culler, Jonathan 1983. Barthes. London: Fontana Paperbacks.
Jouve, Vincent 1986. La littérature selon Barthes. Paris: Minuit.
Lavers, Anette 1982. Roland Barthes: Structuralism and After. London: Methuen.
Marty, Éric 2006. Roland Barthes, le métier d'écrire. Paris: Seuil.
Prétexte: Roland Barthes 1978. Toim Antoine Compagnon. Paris: Union Générale d'Édition

BARTHES EESTI KEELES

Ajalooteaduse diskursus. Tlk Heete Sahkai. – Vikerkaar 1998, nr 9, lk 58–68.
Semioloogiline seiklus. Tlk Marek Tamm. – Vikerkaar 2000, nr 1, lk 58–62.
Autori surm: valik kirjandusteoreetilisi esseid. Koost Marek Tamm. Tallinn: Varrak, 2002.
Mütoloogiad. Tlk Mirjam Lepikult ja Ott Ojamaa. Tallinn: Varrak, 2004.
Tekstimõnu. Tlk Tanel Lepsoo. Tallinn: Varrak, 2007.

KÄSITLUSI EESTI KEELES

Krull, Hasso 2007. Saateks. – Roland Barthes. Tekstimõnu. Tlk Tanel Lepsoo. Tallinn: Varrak, lk 93–99.
Tamm, Marek 2002. Autori surm on lugeja sünd. – Roland Barthes. Autori surm. Koost Marek Tamm. Tallinn: Varrak, lk 179–203.
Tamm, Marek 2004. Roland Barthes'i mütoloogia. – Roland Barthes. Mütoloogiad. Tlk Mirjam Lepikult ja Ott Ojamaa. Tallinn: Varrak, lk 292–299.

11 Kolmes köites (uus väljaanne viies köites).